

Ezen történeti drámát, mint a mostani zavaros időhöz némileg hasonlítható eseményeket előidéző művet, a t.c.z. közönség méltó figyelmébe ajánlja a' szintársulat.

Bementidij: Első osztályú zárthely 40 kr. Második osztályú 30 kr. Föld-szint 20 kr. Karzat 10 kr. p. p.

Zárt helyeket előre válthatni egész nap a' színháznál

Kezdetre 7 órakor.

Nyomatott Debreczen város könyvnyomdájában."

A színlapon kívül az előadásra más adatunk nincsen: nem ismerjük szövegét, forrásait, fogadtatását és nem tudunk más előadásairól sem.¹ A színlap közreadását az indokolhatja, hogy felhívja a további kutatás figyelmét (a Kulín Ferenc említette közgyűjteményekben is) az első befejezett és színpadra vitt Dózsa-drámára.^{1 2}

Kerényi Ferenc

A színek és fények jelentése a Zord idő-ben

Az egyik legtalányosabb, legkifejezőbb, legsikerültebb regénycím irodalmunkban Kemény Zsigmond utolsó nagy művéé. Nem kizárt, hogy Dickens *Nehéz idők*-je is inspirálta,¹ közvetlenül azonban a magyar romantikus költészet hatását mutatja.² A regényben maga a jelzős kapcsolat először elvont (félelmetes, könyörtelen) jelentéssel szerepel, Izabella királyné helyzetének jellemzését követően, szerzői szövegben: „pedig nem nyilatkoztatta-e ki férfiúi eréllyel és asszonyi szeszéllyel, hogy inkább akar egy keresztény király rabnője, mint a török kegyelméből Magyarország királynéja lenni? Zord idők!”³ Második alkalommal Dorka elbeszélésében fordul elő a regény vége felé. Elmondja sógora iszonyú halálát, mely több mint negyven éve esett meg (Kinizsi árulónak hitte, elevenen megsütötte, s vélt cinkosainak enni kellett húsából), majd menekülését apjával: „Gyalog mentünk a zord idő-ben...”⁴ Ebben az esetben a „zord” viharos, hideg, mostoha időjárás szinonimája.⁵ A „zord” azonban a régi magyar nyelvben szint jelentett, mégpedig sötétszürkét,⁶ s ez az árnyalat máig megmaradt a szóhangulatban. A címben tehát két jelentést („kegyetlen, szomorú korszak” és „viharos, komor időjárás”) egyesít a sötétszürke színbenyomás, s a komorság, szürkeség valóban meghatározója lesz a regény színvilágának.

¹ A debreceni közgyűjteményekben végzett ellenőrzésért ezúton mondunk köszönetet dr. Korompai Gáborné könyvtárosnak (KLTE Egyetemi Könyvtár).

² Pap Gábor drámatörredéke befejezetlen maradt, vö. KULIN i. m. 105–112., Jókai drámája pedig jóval későbbi, 1857. nov. 3-án került a Nemzeti Színház színpadára.

³ Dickens regénye, a *Hard Times* 1854-ben jelent meg, magyar fordítása *Nehéz idők* címmel 1855-ben. A *Zord idő*-t Kemény 1857-ben kezdte írni, s 1862-ben fejezte be.

⁴ A „zord”, mely a korábbi „zordon”-ból nyelvújítási elvonás eredménye, Kisfaludy, Vörösmarty kedvelt jelzője.

⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Zord idő*, Bp. 1968. 133.

⁶ I. m. 382.

⁵ A „zord” jelzőnek előbb a végzetes 1541-es, utóbb a jóval korábbi időszakra vonatkoztatása azt is jelentheti, hogy kegyetlenség, embertelenség, szenvedés nem pusztán a török hódítás következménye, hanem az emberben, esetleg a magyarságban meglevő romlékonyság ez, vadság és ármánykodás. Nemcsak a Budát elfoglaló szultán teszi zorddá az idöket, hanem tágabb értelemben az emberi könyörtelenség, vandalizmus, melynek vádjá alól nem menthet fel külpolitikai körülményekre, idegen hódítókra való hivatkozás.

⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III. Bp. 1976.

A tarkaság, az üde színpompa, a romantikára jellemző színgazdag festőiség szinte teljesen hiányzik a *Zord idő*-ből. A regény első felében még felbukkan elvétve „zöld ágak közt a madár”,⁷ egy-egy derültebb tájképen elidőzve az író elgyönyörködik a természetben: „A hajnal aranysugáraival az égen, gyémánt harmatcsöppjeivel a fűvön, bimbóikból most fakadt rózsáival a kertben s dalos madaraival a zöld lombok között oly bűbajos volt . . .”⁸ Már Papp Ferenc rámutatott, hogy ezekben a részekben Dora szerelmének ébredése és Elemér reményei mintegy kivételnek a szindús leírásokra, elmosódnak a határok a természet és a belső élet között.⁹ Minden bizonnyal Kemény gyermek- és ifjúkori erdélyi emlémei, az öregedő író szép emlékei elevenednek fel ilyenkor: „A hegyi ér csattogott, zúgott, s aláhullva fehér foszlányaival verdeste a mézskövet és vörös agyagot, de midőn kitombolta magát, a simább hegytéren virágos partokat áztatott, ragyogó tükréhez csalta a szitakötőt, a kék lepkét és a tarka szárnyú pillangót . . .”¹⁰

A színek ilyesfajta derűs harmóniája, játékos tarkasága a tragikus események kibontakozásával párhuzamosan eltűnik a regényből, amit persze az a körülmény is magyaráz, hogy a cselekmény tavasszal indul és ősszel zárul le. A tíz évvel később történtek epilóguszerű záróakkordjában Izabella szavai utalnak is arra, hogy a természet színgazdag szépsége mintegy érvényességét veszíti az egyének és az ország balsorsa miatt: „Nézz vissza az útra, melyen száműzetésünkben áthaladtunk! Nemde zöldjének, virágainak és verőfényének dacára mily kopár és hallgatag az, mintha sorsunkat gyászolná.”¹¹ A vörös sem a boldogság, a szerelem, a győzelem színe, hanem a véré, a szenvedése, a tűzé, a pusztulása. Izabella számára nem öröm a hatalom, hanem teher. Szened a „véres bíbor” hordozásától.¹² A díszhintó bíborpárnáin egyedül ülő Werbőczy¹³ maga is érzi, hogy ez a pompa népe, s talán saját pusztulását hivatott elfedni előle.

Érdekesen változik, telik meg negatív tartalommal egy-egy színárnyalat. Az égen úszó, a holdfényben ezüstössé váló fellegek¹⁴ kissé sejtelmes, de még inkább a szépség és harmónia benyomását keltő látványt nyújtanak, sőt az ezüst a tiszta szerelem, a boldog reménykedés kifejezője a regény elején, amikor Elemér visszanéz a várra, ahol Dóra lakik: „s midőn ez is eltűnt, a galambra, mely a vártól repült errefelé a bárányfelhőre, mely könnyű ezüstszín testével a vár körül röpdös”.¹⁵ De mihelyst együtt folytatja útját Elemér és Barnabás, a holdvilág e végzetes kapcsolat veszélyeit jelzi előre, a Tisza füzesei közt „a hold világotlását a badar alakú törzsek s a rendetlen ágak közzajzai furcsánál furcsább árnyakkal hintették be”.¹⁶ Barnabás maga meséli el, hogy éjjelenként szörnyű kísértetlátomások gyötrik, atyja lelkével vitatkozik a bosszú eszközei felől, miközben „lidércántcot járnak a holdvilág rezgő szőnyegén a fák arnyai”.¹⁷

Izabella királyné néma, nemes szenvedése, emelkedett érzései a kék színt asszociálják: „páratlan metszetű sötétkék szemei” vannak, „melyeket hosszú pillák árnyalnak, hogy a könnyet csillogó, nagy, keleti gyönggyé gyűjtsék egybe, mielőtt a liliumfehér, s mégis élet és ingerdús arcra lepörögni engednék”.¹⁸ Izabella távozásakor, mikor talán Frangepán Orbánt pillantja meg a távolodó parton a búcsút integetők között; a boldogtalan szerelem utolsó akkordjához „Buda kékellő hegyormai” szolgálnak háttérül.¹⁹ Kemény színhasználata tehát élesen elüt a romantikus regény dús, változékony festőiségétől, inkább jelképi funkciójú. A színeknek elvont jelentéssel való szokványos felruházása azáltal kap

⁷ *Zord idő*, 7.

⁸ I. m. 42.

⁹ PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, II. Bp. 1923. 435.

¹⁰ *Zord idő*, 66.

¹¹ I. m. 479.

¹² I. m. 138–139.

¹³ I. m. 430.

¹⁴ I. m. 8.

¹⁵ I. m. 65.

¹⁶ I. m. 119.

¹⁷ I. m. 121.

¹⁸ I. m. 133.

¹⁹ I. m. 291.

nyomatékot némely esetben, hogy a helyzet közvetlen megértetését szolgálja. György fráter az esélyeket latoigató tanácsosok között meglehetősen kétélű vigasztaló szavakat ejt ki: „a német elfoglalta volna Budát, a török csak elfoglalhatja”. A helyzet súlyosságát szinte színpadi rendező módjára színnel, látvánnyal nyomatékosítja az író: „Ekkor lépett a terembe Izabella királyné mély gyászba öltözve. Gondolatait az eshetőségek felől ruhájának színével fejezte ki . . .”²⁰ Talán még jellemzőbb, hogy Turgovics első regénybeli megszólalása után a királyné azt mondja neki: „Kegyelmed rózsaszín világításban látja a helyzetet . . .”²¹ s a derűlátás, illúziósság színe előre jelzi Turgovics sorsát.

Nagy Miklós mutatott rá, hogy az elbeszélés menete kezdetben lassú: szívesen szán teret a környezet, a táj rajzának. Budára érve, s főképpen a drámai fordulatok után elapad Kemény leíró kedve.²² Ezzel együtt jár, természetesen, hogy egyre kevesebb a szín, egyre inkább „fekete-fehérben” látunk mindent. Igaz, Kemény mint történelmiregény-író soha nem is irányította figyelmét a külsőségekre, nem evészközők és ruhák, bútorok és lovagvárak, folklorisztikus különlegességek szemkápráztató leírására törekedett. Mégis megfigyelhető, hogy korai művei, például az *Élet és ábránd* sokkal gazdagabb színekben: „A portugál tájnak, a buja vegetációnak nagyon is nagy szerepe van a légkörteremtésben, valamennyi Kemény-regény közül itt érvényesül leginkább a természeti háttér, a festőiség.”²³ Valószínűleg kimutatható volna, hogy a színpompás romantikus regények után a realizmusban a „fekete-fehér” leírás hódít nagyobb teret, s ez a folyamat egyetlen író pályáján is észrevehető. Kemény annál tartózkodóbb a színek alkalmazásában, minél inkább eltávolodik a pittoreszk romantikától, minél inkább a lélektani történetre koncentráló realista módszer dominál nála. Az életről, a boldogságról is egyre inkább lemondó, a szenvedélyeit korlátozó, érzelmeit visszafojtó Kemény regényeiben is egyre aszketikusabb, egyre inkább a lényegre szorítókozó. A magára parancsolt önfejelem, egyre inkább elboruló kedélyvilága, a realista, elemző tendencia felerősödése, mind hozzájárulhatott ahhoz, hogy regényeiben egyre kevesebb a sokszínű festőiség, s a *Zord idő*, amelyben amúgy is a görög sorstragédiák végzettségével temet mindenkit maga alá az események sodra, különösen a regény második felében szinte már „színtelen”. Törvényszerű ez, ha arra gondolunk, hogy a tragédiát a görög szobrászattal szokták összefüggésbe hozni: Keménynél is visszaszorul a festőiség az alakok plasztikussága kedvéért.

A „zord” ugyan eredetileg sötétszürkét jelentett, de miután borús, komor időre, viharos, sötéten gomolygó felhőkkel fenyegető időjárásra is értették, maga a jelző a Kemény-regény címében a fény nélküliség, a sötétség képzetét is tartalmazza. Összefügg ez a színek háttérbe szorulásával is (hiszen nyilvánvaló, hogy világosság, napfény, verőfény, tiszta idő, felhőtlen ég kedvez a színek érvényesülésének), de jelentése mégis más kissé. A napfény az élet feltétele, így a sötétség voltaképpen a fenyegetettségnek, a pusztulás rémének a kifejezője. Kemény egy hasonlattal közvetlenül is céloz erre, amikor Werbőczy a frissen elfoglalt Budán arra gondol, hogy „a város hasonlít a beszakadt bányához, melynek munkásai a nyílást fedő kövek és föld által örökre el vannak zárva a világtól, s bizonyosan tudják, hogy a pislogó méccsel együtt életük ki fog aludni, és senki sem fogja megmondhatni, meddig szenvedtek, mikor haltak meg?”²⁴

Friss, derült reggelről, ragyogó napról csupán Elemér elindulásakor van szó.²⁵ Nem sokkal később, már Budán, a konyha ajtajában álló szakács balsejtelmekkel „nézte a napot, mely szép haladást tett a láthatáron, s ragyogó arcával mindent látszott ígérni, s pedig ő – a tapasztalt szakács – azt sejtíté, hogy megint csalni fog.”²⁶ Frangepán Orbán szavai a trónra vonatkoznak, de a szereplők viszonylat-rendszere azt sugalmazza, hogy az erkölcsi magasság, a kiemelkedő személyiség boldogtalanságra ítél-tettségére is érthető, ismét csak a görög tragédiák szellemében, miszerint a végzet a nagyságnak, a kiválóságnak az irigye: „Nem hiszem, hogy felséged a legmagasabb polcon, a trónon ne érezte volna azt,

²⁰I. m. 159.

²¹I. m. 140.

²²NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond*, Bp. 1972.

²³BARTA János, *Kemény Zsigmond tróji világa*, in *Évfordulók*, Bp. 1981. 236.

²⁴*Zord idő*, 266..

²⁵I. m. 64.

²⁶I. m. 133.

mit minden utas tapasztal, hogy tudniillik a fény nem melegít eléggé, mihelyt igen emelkedett pontra árasztja világítását. A hegy, melyen a nap sugara égni látszik, hidegebb, mint a homályos völgy.²⁷

Meleg, bensőséges tartalommal szinte csak a gyertya, a mécs világa társul a regényben. A mű legkezdetén a gyertyavilág igazítja el a fáradt vándort.²⁸ A királyné felköltözése a palotába Budavár felszabadulását adja a nép tudtára: „Nem volt az éjnek oly biztató csillaga, mely annyi reménnyel, annyi elragadtatással, hittel és áhítattal árasztotta volna el a kebleket, mint a gyertyavilág, mely Mátyás király lakostalan márványtermeiből ismét kisugárzott.”²⁹ Dorka is azt mondja, hogy „Talán halálmadár ült a hársra, s kerek szemével ránk néz. Több méceset gyűjtök, hogy a viláosság miatt ne láthassam.”³⁰ A láng, a tűz azonban a martalócok pusztításának is jelképe, sőt, leginkább a tűzvész, a törökök vad mézslárlását jelenti. Pista bácsi álmában is tüzet lát,³¹ s Dorkának a család évtizedekkel korábbi iszonyatos tragédiája is újra és újra a tüzet idézi emlékezetébe: Barnabás apjának megsütését, illetve azt, hogy amikor a várúkból menekültek (így beszéli el ő maga), „igen messze haladtunk a rengeteg rónán, mikor hátunk mögött nagy távolban egyszerre verhenyes színt öltött a még nem is szürkülő láthatár”³² a felgyújtott várúktól.³³

A fény, a tűz tehát kettős értelmű: menedéket és veszélyt is jelenthet. A művön eluralkodó sötétedés viszont egyértelműen az országra s a főszereplőkre boruló kilátástalanság ekvivalense. Talán mélyebb értelme van annak is, hogy a regény alkonyati tájképpel indul: „a felvonóhíddal ellátott kapu mellett a kerék és a pallos, melynek élén a hunyó nap végsugara csillog”³⁴ A befejezésben felgyorsulnak az események, a megtévelyodő Barnabást a törökök megölik, mikor Barnabás levágott fejét Dani bácsi meglátja, meghal, Dora pedig Elemér kivégzéséről értesülve szinte esztét veszve kérdezi Werbőczitől, hogy van-e Isten. Werbőczi válasza: „Fellegek közé takarta arcát, leányom.”³⁵ A borús ég képzete itt mintegy összefoglalja a reménytelen helyzetbe került, magát Istentől, embertől elhagyottnak érző szereplők sorsát. Az író „ködös, nyomasztó léggör”-nek nevezi Elemér lehangoztóságát, aki a kísérőkre kirendelt szpáhik jelenlétéből arra következtet, hogy a törökök minden lépésükről tudnak.³⁶

A regény végén egyre gyakrabban bukkan fel a ködre való célzás hol konkrét, hol elvont jelentéssel. Werbőczi megmérgezésének hírére Turgovics sietve indulni készül, alkonyodik, köd van.³⁷ Az ország elhagyására kényszerülő Izabella búcsúszavaiban azt mondja: „Most sűrű köd fedi szerencse-csillagomat.”³⁸ Mintha ez az elsötétülő kép az élet kiismerhetetlenségét szuggerrálná észrevétlenül is. Kemény (aki szerint „az élet kineveti a logikát”) a szereplők pusztulásában, a végzet beteljesedésében lát valami irracionálisat, valami szemmel, értelemmel nem követhetőt. A sors itt csakugyan vakon

²⁷ I. m. 274.

²⁸ I. m. 8.

²⁹ I. m. 137.

³⁰ I. m. 349.

³¹ I. m. 36.

³² I. m. 383.

³³ A tűzvész, a tűz negatív jelentéstartománya tehát ismét csak nem kizárólag a törökök pusztításaira, kegyetlenkedéseire korlátozódik, hanem a magyar belviszályok korábbi kegyetlenségeinek is szimbóluma. Mintha a színek, a fények révén is azt mondaná a moralista Kemény: ha Barnabás apját nem gyilkolják meg oly bestiálisan, ha nagyapja várát nem gyűjtják fel, akkor nem támad oly iszonyatos bosszúszomj Dorkában és Barnabásban, mely Elemér, Dora, a Deák fivérek katasztrófájához vezet. Legalábbis felbátorít erre a feltevésre Kemény egyik korai cikkének passzusa: „Nép és magános sorsában az eseményeket kérlelhetetlen Nemezis szövi, és azon gyémántabroncsnak, mely az emberiséget polgári társaságokba egyesíti, körirata: Ki bünt vet, kárhozatot arat.” (Idézi: BARTA János, *Kemény Zsigmond*, in *KEMÉNY Zsigmond, Gyulai Pál*, I. Bp. 1967. 40.)

³⁴ I. m. 7.

³⁵ I. m. 450.

³⁶ I. m. 421.

³⁷ I. m. 452.

³⁸ I. m. 468.

garázdálkozik, a vétkes szenvednek, a tettek következményei kiszámíthatatlanok. Ebből ered a regény második részén elhatalmasodó szorongás, hiszen éppen a homály, a sötétség, a köd képzetei fejezhetik ki a megfogalmazhatatlan félelmektől gyötört, a végzettől űzött hősök kiszolgáltatottságát. (Az élet áttekinthetetlenségét némileg hasonló módon, sok ködös, éjszakai milióval érzékelteti Dosztojevszkij, s az ő nyomán majd Kafka.)

A regénybe tehát általában kevés szín épül be, az is csökkenő tendenciával. A „fekete-fehér” ábrázolás, a szín nélküli szürkeség, a fény nélküli homály és köd fejezi ki a teljes kilátástalanságot. Nagyon is igaza volt tehát Németh Lászlónak, amikor azt írta: „Kemény egyáltalán nem volt az az alakatlan lángész, aminek kikiáltották.”³⁹ Hatalmas gondolati ívelésű regényóriásában, a *Zord idő*-ben a színek és fények rendszeréből is kivehető nemcsak az alapgondolatot kísérő atmoszferikus elemek művészi hatást nyomatékosító jelenléte, hanem a romantikus festőiséget háttérbe szorító plasztikus ábrázolás előnyomulása és a történelmi-politikai fenyegetettség, labirintus-élmény vizuális asszociációkkal történő, nemegyszer modern hatású szuggerálása.

Imre László

³⁹ NÉMETH László, *Az én katedrám*, Bp. 1975. 618.